

шумяць, бы ў вулі пчолы [1, т. 6, с. 246]; **як мурашка** ‘павольна, марудна’ – *Ды дзядзька страх перамагае, Ён шапку загадзя здымае, Па ўсходах чыстых як мурашка Паўзе ў гару, ступае цяжка* [1, т. 6, с. 253]; **як змей** ‘страшна глядзець’ – *Бо хмара сіваю градою ўжо звісла нізка над зямлёю, Блішчыць – гарыць яе кудзеля І пакручастымі жмутама Стрыжэ-глядзіць, як змей, вачамі* [1, т. 6, с. 218]; **як рыба тая ў сеці** ‘несамастойны, пазбаўлены волі’ – *Бо пан не мае спагадання, Што трэба жыць з сям’ёй на свеце, Што ты, як тая рыба ў сеці, Не маеш волі, ні разгону, Што ты не чуеш жыцця звону* [1, т. 6, с. 223];

5) **назвы міфічных істот** – лесавік, ваўкалак. Напрыклад: **нібы лесавік кашлаты** ‘абросшы, агрубелы, нехайна апрануты чалавек’ – *Сядзіць чалавек невядомы! Сядзіць ён глухі, скамянелы, Нібы лесавік той кашлаты* [1, т. 7, с. 372]; **як ваўкалак** ‘схвапна, прагна’ – *А потым пальцам ён ківае І робіць нейкі яшчэ знак, Яна стаіць як нежывая, А ён глядзіць як ваўкалак* [1, т. 8, 171].

Сярод выяўленых у паэзіі Якуба Коласа кампаратыўных фразеалагізмаў значную групу складаюць фразеалагізмы, у складзе якіх прысутнічаюць лексемы, што адлюстроўваюць тагачасны быт беларусаў. Напрыклад: **як рэшата** ‘на дзірках, не такі, як трэба’ [1, т. 6, с. 93]; **як пугай сцебанулі** ‘быццам па чыёй-небудзь камандзе, указанню, хутка, не марудзячы пачаць што-небудзь рабіць’ [1, т. 6, с. 209]; **як цэпам па сноп** ‘не шкадуючы ўводзіць у зман’ [1, т. 6, с. 304]; **як палатно** ‘вельмі моцна пабялець ад страху’ [1, т. 6, с. 463]; **як тычка** ‘адзінока стаяць’ [1, т. 8, с. 283]; **як з маслам першая аладка** ‘без замінак, без затрымкі, без цяжкасцей і ўскладненняў’ [1, т. 6, с. 204] і інш. Некаторыя рэаліі быту ўжо выйшлі з ужытку, але захаваліся ў кампаратыўных фразеалагізмах.

Такім чынам, большасць кампаратыўных фразеалагічных адзінак, ужытых у паэтычнай мове Якуба Коласа, з’яўляецца нацыянальна-маркіраванымі і адлюстроўвае вобразную карціну свету мастака слова. Праз моўныя вобразы, зафіксаваныя ў кампаратыўных фразеалагізмах, аўтар паказвае сваё бачанне навакольнага свету, выяўляе сваю творчую індывідуальнасць.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1 Колас, Я. Збор твораў: у 12 т. / Я. Колас. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1961–1964.

2 Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа / уклад. А. С. Аксамітаў [і інш.]; пад рэд. А. С. Аксамітава. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 665 с.

УДК 82.161.3-2:398.9

В. І. Рагаўцоў

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ ЯК СРОДАК СТВАРЭННЯ КАМІЧНАГА ЭФЕКТУ

(На матэрыяле беларускай драматургіі)

У артыкуле разглядаюцца фразеалагічныя сродкі стварэння камізму ў творах беларускай прафесійнай драматургіі на пачатковым этапе яе развіцця (інтэрмедый, п’еса «Доктар па прымусе» М. Цяцёрскага, народныя драмы). Звяртаецца ўвага на тое, што для стварэння камічнага эфекту фразеалагізмы ўжываюцца як ў «чыстым» выглядзе, так і як сродак каламбурнага абыгрывання.

Да інтэрмедый адносяцца кароткія п’есы або сцэнка, найчасцей камедыянага зместу, што выконваліся ў перапынках паміж асноўнымі дзеямі школьнай драмы.

Уключэнне інтэрмедый у драму ажыўляла прадстаўленне, рабіла яго больш цікавым, паколькі змест іх звычайна складалі народныя анекдоты, жарты, а таксама забаўныя гісторыі, апавяданні.

Галоўны герой інтэрмедый – селянін-беларус, які паказваўся пераважна ў карыкатурным выглядзе (цёмным, абмежаваным), а пазней, у XVIII ст., становіўся ўвасабленнем народнага досціпу, чалавекам разумным, разважлівым [1, с. 166].

На Беларусі інтэрмедый з'явіліся з канца XVI ст. і былі асноўным жанрам беларускай драматургіі XVII ст. З часоў барока захавалася больш за 20 беларускіх інтэрмедый* [2, с. 590] (рукапісы большасці з іх да нас не дайшлі), якія «ўключаліся ў лацінскія або польскія драмы, што ставіліся на езуіцкіх сцэнах Беларусі і Літвы. Беларускімі гэтыя інтэрмедый можна назваць з пэўнай доляй умоўнасці» [1, с. 162].

Адным з дзейсных вербальных сродкаў, якія выкарыстоўваюцца ў інтэрмедый для дасягнення камічнага эфекту, з'яўляюцца фразеалагізмы.

Можна выдзеліць два спосабы ўжывання фразеалагізмаў – каламбурнае і некаламбурнае.

1. Каламбурнае ўжыванне фразеалагізмаў. Яно служыць асновай стварэння фразеалагічных каламбураў. Адзін з пашыраных спосабаў іх пабудовы – дэфразеалагізацыя фразеалагізма, што дасягаецца шляхам абыгрывання ўстойлівай адзінкі. У выніку той самы выраз па-рознаму ўспрымаецца персанажамі: адным – як фразеалагізм (з ідыяматычным значэннем), другім – як свабоднае спалучэнне слоў (з прамым значэннем). Так, у інтэрмедый «Селянін і вучань-уцякач» адбываецца такі дыялог: [Вучань:] *Але душа зэ мне вылезе.* [Селянін:] *Што гэта плячэш, я завязаў добра, а мех усюды цэлы, нігдзе дзіркі нет. Не вылезе душа, не вылезе! Сядзі гэтак. Утай духа: ідзець хтось!* Выраз *душа вылезе* Вучнем ужываецца як фразеалагізм 'памру', а Селянінам успрымаецца як свабоднае словазлучэнне (актуалізатар – вербальны кантэкст *мех усюды цэлы, нігдзе дзіркі нет, не вылезе душа, не вылезе*).

Такім жа спосабам утвораны каламбур і ў інтэрмедый «Літарат, селянін і Самахвальскі»: [Літарат:] *Овозь маце, вырвал сен Філіп з конопі.* [Селянін:] *Не знаеш, маспане, не ўмееш, хоць ты, вайшэць, мудрэц, не Піліп я, да Гаўрыла.* Пачуўшы з вуснаў літарата «Філіп», Селянін удакладняе, што ён не Піліп, а Гаўрыла. У аснове каламбура – абыгрыванне назоўнікавага кампанента (уласнага імя *Філіп*) фразеалагізма як *Філіп з конопі* ('зусім нечакана, знянацку, раптоўна') з антрапонімам *Піліп*. У польскай мове, з якой запазычаны гэты фразеалагізм (*jak filip z konopi*) слова *filip* (*філіп*) і сёння – другая, народная назва зайца. Як лічыць І. Я. Лепешаў, гэты «выраз склаўся ў асяроддзі паляўнічых, якія не раз бачылі ў часе палявання, як, забегшы ў каноплі ў перыяд іх цвіцення, заяц-піліп не вытрымліваў іх цяжкага, дурманнага паху і стрымгалоў выскокваў адтуль», аднак «забыццё першапачатковай вобразнасці прывяло да пераасэнсавання слова *піліп*, якое нярэдка ўспрымаецца як уласнае імя і беспадстаўна пішацца з вялікай літары» [4, с. 436].

2. Некаламбурнае ўжыванне фразеалагізмаў. У інтэрмедый «Селянін і вучань-уцякач» камічны эфект выклікае поліафектыўны выклічнікавы фразеалагізм *ахці мне* ('выказванне абурэння'), напрыклад: [Селянін:] *З чым я прыду? Ахці мне ж... Южэш, Маспане, калі хочэш, то бі мене, а шкло няруш! <...> Ах, зубы мне выбіў! Ах, ліхенько... ах ахці мне ліхо!* Камізм узмацняецца канцэнтраваным ужываннем выклічнікаў у рэпліцы персанажа (як выклічнікавага фразеалагізма, так і тройчы паўторанага выклічніка *ах*).

У згаданай вышэй інтэрмедый «Літарат, селянін і Самахвальскі» камічны эфект дасягаецца ўжываннем экспрэсіўна зніжанага фразеалагізма: [Селянін:] *Не гутары да*

* Паводле найноўшых звестак [3, с. 79], на сённяшні дзень вядома 36 беларускіх інтэрмедый [з іх 8 ніколі яшчэ цалкам не друкаваліся; шэсць знаходзяцца ў Вроцлаве (Польшча) і дзве – у Львове].

трэцяго: як што скажэць Гаўрыло, аж **кішкі** табе, маспане, ад смеху **парвуцца**. Тут **кішкі парвуцца** – праст. ‘вельмі моцна і доўга, да знямогі смяцца’; параўн. з фразеалагізмам *парваць жываты* <ад смеху>.

У інтэрмедыі «Мужык» камізм ствараецца ўжываннем прастамоўнага фразеалагізма *пуза развяжыць* [‘уволю, колькі хоча (наесца)’]: [Селянін:] *Ажну і папа не відна еўшы, да і пуза развяжыць*. З дапамогай устойлівага словазлучэння са зніжанай экспрэсіяй выяўляецца негатыўнае стаўленне простага Селяніна да прадстаўніка праваслаўнай царквы, для якога галоўнае – не «боскі промысел», а ўласны трыбух.

П’еса «Доктар па прымусе» Міхала Цяцерскага была напісана і пастаўлена ў 1787 г. Гэта перапрацаваны варыянт камедыі Ж. Б. Мальера «Лекар паняволі»: з трох актаў М. Цяцерскі зрабіў пяць, апусціў жаночыя вобразы, увёў вобразы беларускіх сялян Хведара і Апанаса, сцэны з якімі нагадваюць традыцыйныя беларускія інтэрмедыі, уключыў у маўленне галоўнага героя Савалона бессэнсоўныя лацінскія выразы, замяніў імёны некаторых дзейных асоб, зрабіў дыдактычна-маралізатарскім канец твора. Усё гэта разам узятая «дае падставу лічыць М. Цяцерскага не перакладчыкам п’есы Мальера, а аўтарам, які напісаў самастойны твор паводле мальераўскіх матываў і сюжэта» [5, с. 532]. Як адзначаюць С. Л. Гаранін і С. В. Кавалёў, «фактычна М. Цяцерскі выкарыстоўвае толькі агульны абрыс мальераўскай камедыі, часткова ўзнаўляе сюжэт, але ідэйная аснова раскрываецца пераважна з выкарыстаннем новага арыгінальнага матэрыялу» [6, с. 776].

У п’есе шмат камічных сцэн, «недарэчных празмернасцей, якія зусім натуральна выклікаюць усмешку чытача ці глядача» [7, с. 136–137].

Адзін з дзейных сродкаў стварэння камічнага эфекту – фразеалагічныя каламбуры. Яны ўтвараюцца ў выніку абыгрывання ўсяго фразеалагізма: [Савалон:] *Але, што да нас, дык мы і зубы на тым з’елі*. [Апанас:] *Як жа ты, ваша, ужэ хлеб ясі без зубоў, з’еўшы зубы на леках?* Словазлучэнне *зубы з’елі* ў першай рэпліцы ўжываецца як устойлівае (‘набылі вялікі вопыт, навык у якой-н. справе’), а ў другой (у форме *з’еўшы зубы*) – як свабоднае, з прамым значэннем (актуалізатар – *Як жа ты, ваша, ужэ хлеб ясі без зубоў*). Такім жа спосабам пабудаваны каламбур і ў наступным прыкладзе: [Валерый:] *Ёсць тут адна хворая жанчына, якая згубіла мову*. [Савалон:] *Калі сумленна, дык я нідзе не знайшоў гэтай згубленай мовы*. Той самы выраз *згубіць мову* Валерый ужывае як устойлівы (‘здольнасць гаварыць’), а Савалон успрымае як звычайны (пра гэта сведчыць дзеяслоў *не знайшоў*).

Народныя драмы ў Беларусі яны шырока бытавалі ў 2-й палове XIX – 1-й трэці XX ст. Сярод іх найбольш вядомыя «Цар Ірад», «Цар Максімілян» (самая папулярная), «Трон» (спалучаў сюжэты дзвюх першых), «Цар Мамай» і інш.

Першыя запісы тэкстаў беларускай народнай драмы зроблены ў 2-й палове XIX ст. этнографамі Е. Раманавым, А. Грузінскім, М. Васільевым, М. Федароўскім, у пачатку XX ст. – Е. Іваноўскім, пазней – Я. Дылам, Ф. Дзядзенкам, М. Грынבלатам, І. Кабаннікавым, Г. Барташэвіч, В. Захаравай, а таксама былымі ўдзельнікамі паказаў І. Здрокам, М. Ганчаровым [8, с. 18].

У народных драмах зрэдку сустракаюцца фразеалагічныя каламбуры. Напрыклад: [Максімілян:] *Старык, пастаў яго на часы!* [Стары:] *Станавісь на часы!* [Яўрэй:] *Сто! Палож мне часы, то я стану на часы* («Трон»). Выраз (станавісь) *на часы*, ужыты Максіміліянам як фразеалагізм (стань ‘на варту’), другім персанажам (Яўрэем) успрымаецца ў прамым сэнсе, пра што сведчыць актуалізатар – сугучнае сінтаксічнае словазлучэнне *стану на часы*.

З ужыванне фразеалагічных каламбураў сустракаемся таксама ў двух варыянтах (вядома шэсць) драмы «Цар Максімілян»: [Цар (выходзіць з натоўпу):] *Здрастуйце, дзеці! Здарова. дзеці! Што вы стаіце, нічога не гаворыце, разве вам языкі прысохлі?* [Усе:] *Так точна...* [Цар:] *Так нада іх прамачыць*. [Усе (крычаць):] *Пастарайцеся, цар*

Максімілян («Цар Максімілян»). Выраз *языкі прысохлі ў першай рэпліцы цара ўжыты як фразеалагізм – разм. ‘раптоўна страцілі здольнасць гаварыць’* (актуалізатар – *Што вы... нічога не гаворыце?*). Рэпліка дзяцей (Усіх) сведчыць, што гэты выраз яны ўспрымаюць як свабоднае словазлучэнне (паказчык – *Так точна*). Другая рэпліка цара (*Так нада іх прамачыць*) дае падставы меркаваць, што ён пераасэнсоўвае выраз *языкі прысохлі і ўкладвае ў яго, як і дзеці, прамы сэнс*. Гэта можна растлумачыць тым, што цар, зразумеўшы, што дзеці ўспрынялі выраз *языкі прысохлі ў прамым значэнні, вырашыў «падтрымаць» іх*. Рэалізацыя тым самым выразам у рэпліках цара рознага сэнсу (ідэяматычнага і прамога) садзейнічае ўзмацненню камізму. Аналагічна абыгрываецца фразеалагізм *языкі напрысохлі і ў варыянце «Цар Максіміліан»: [Максіміліан:] А, здрастуйце, дзеці! Здарова, дзеці! Чаго вы сядзіце, нічога не гаворыце? Алі **языкі напрысохлі?** [Усе:] Папрысохлі! [Максіміліан:] Нада прамачыць*.

Такім чынам, для стварэння камічнага эфекту ў творах беларускай прафесійнай драматургіі на пачатковым этапе яе развіцця фразеалагізмы ўжываюцца ў «чыстым» выглядзе (у некаторых інтэрмедыях) і як сродак каламбурнага абыгрывання (у асобных інтэрмедыях, п’есе М. Цяцёрскага «Доктар па прымусе», народнай драме «Трон» і двух варыянтах драмы «Цар Максімілян»).

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1 Мальдзіс, А. І. На скрыжаванні славянскіх традыцый: літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII ст.) / А. І. Мальдзіс. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 352 с.

2 Саннікаў, А. К. Інтэрмедыя / А. К. Саннікаў, А. А. Семяновіч // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1985. – Т. 2. – С. 590.

3 Міско, С. М. Школьны тэатр Беларусі XVI–XVIII стст.: вучэб. дапам. / С. М. Міско. – Мінск: Тэсей, 2000. – 168 с.

4 Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.

5 Лаўшук, А. С. Каментарыі / А. С. Лаўшук // Беларуская дакастрычніцкая драматургія / [уклад., падрыхт. тэкстаў, уступ. артыкул і камент. С. С. Лаўшука; рэд. Ю. С. Пшыркоў]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – С. 531–534.

6 Гаранін, С. Л. Драматургія / С. Л. Гаранін, С. В. Кавалёў // Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў: у 2 т. – 2-е выд. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – Т. 1: Даўня літаратура: XI – першая палова XVIII стагоддзя; навук. рэд. тома В. А. Чамярыцкі. – С. 748–784.

7 Усікаў, Я. Беларуская камедыя: (ля вытокаў жанру) / Я. Усікаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1964. – 199 с.

8 Стэльмах, Дз. У. Народная драма / Дз. У. Стэльмах // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск: БелСЭ, 1987. – Т. 4. – С. 18–19.

УДК 81’373:398.9:659.158.232:[159.92335:159.928.234-043.7]

Н. Н. Саппа

УСТОЙЧИВЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ ПЛАКАТНЫХ ТЕКСТОВ В МЕХАНИЗМЕ КОРРЕКЦИИ МЕНТАЛЬНОСТИ

В статье исследуются механизмы и инструменты формирования фразеологических